

Autoreferat pracy doktorskiej

Frazeologia śmierci. Studium porównawcze chorwacko-polskie

Śmierć stanowi w życiu człowieka doświadczenie graniczne, porównywalne tylko z jego przyjściem na świat. Nic więc dziwnego, że moment ten stał się przedmiotem rozważań filozofów, działań artystów, stanął też u podstaw niemal każdej religii. Myślenie o śmierci znajduje także odzwierciedlenie w języku.

W swojej pracy zajmuję się chorwacką i polską frazeologią związaną z pojęciem *śmierci*. Badaniem objęte zostały dwie grupy związków frazeologicznych, z których jedna oznacza akt śmierci, a do drugiej należą frazeologizmy zawierające w swej strukturze jako komponent rzeczownik *śmierć* oraz wyrazy należące do pola semantycznego tego wyrazu, czyli czasownik *umrzeć*, przymiotniki *martwy*, *umarły*, *śmiertelny* oraz przysłówki *śmiertelnie*. Poszczególne frazeologizmy ilustrowane są przykładami z różnych źródeł: językoznawczych, literackich oraz publicystycznych. Aby ukazać różne sposoby obrazowania śmierci w obu badanych językach na szerszym tle kulturowym zebrano bardzo różnorodny materiał, który obok frazeologizmów występujących we współczesnym języku literackim chorwackim i polskim (*iznenadna smrt* : *niespodziewana śmierć*) zawiera także frazeologizmy gwarowe (*libar o mrtoih*; *Przed śmiercióm sie každy mo dobre*) oraz związki frazeologiczne należące do leksyki archaicznej (*Vsi umremo*; *od śmierci wychodzić*). Zebrane połączenia wyrazowe różnią się ze względu na ich zabarwienie stylistyczne – w obu językach występują frazeologizmy uwznioślające śmierć (*počivati/ počinuti vječnim/ posljednjim snom* : *spoczywać/ spocząć snem wiecznym*), określenia neutralne (*Smrt je nastupila* : *Nastąpiła śmierć*) oraz ośmieszające i obraźliwe (*stepsti papcima žarg.* : *trzasnąć/ strzelić kopytami żarg. posp.*).

Celem pracy jest przedstawienie powyżej zakreślonego zasobu chorwackich i polskich frazeologizmów dotyczących śmierci oraz ich klasyfikacja, która pozwoli ustalić zarówno stopień podobieństwa, jak również różnice strukturalne i semantyczne, jakie

występują pomiędzy tymi dwoma układami frazeologicznymi. Analiza formalna za punkt wyjścia przyjmuje strukturę gramatyczną związków frazeologicznych, podczas gdy analiza semantyczna ukierunkowana jest na odnalezienie wspólnych korzeni, pod wpływem których ukształtowały się omawiane frazeologizmy w obu językach, czyli ich motywacji.

W pierwszym rozdziale rozpatruję zagadnienia teoretyczne związane z definiowaniem terminu *frazeologia* oraz *związek frazeologiczny*. Szczególną uwagę poświęcono kwestii zakresu frazeologii. Poglądy chorwackich i polskich językoznawców wskazują na to, iż większość z nich za związek frazeologiczny uznaje nie tylko idiomy, tj. zupełnie zdesemantyzowane jednostki języka, lecz także połączenia wyrazowe charakteryzujące się stopniową desemantyzacją. Natomiast słowniki frazeologiczne języka chorwackiego przyjmują inne stanowisko, pominięto w nich bowiem terminy, przysłowia oraz skrzydlate słowa. Następnie zajmuję się pojęciami synonimii i wariantywności w ramach frazeologii. W celu uporządkowania korpusu stanowiącego podstawę badań, niezbędne okazało się ich omówienie i rozgraniczenie. Kryterium rozróżnienia wariantów od synonimów frazeologicznych przyjęte w tej pracy oparte jest na analizie ich struktury gramatycznej, składu leksykalnego oraz obrazu wewnętrznego, na jaki wskazują ich komponenty. W pierwszym rozdziale przedstawiam także klasyfikacje związku frazeologicznego autorstwa chorwackich i polskich językoznawców. W lingwistyce chorwackiej jedyną do tej pory klasyfikację omawianego pojęcia zaprezentowała Antica Menac, która stosując kryterium formalno-gramatyczne rozróżnia trzy rodzaje związków frazeologicznych: *fonetska riječ* (*milo mi je*), *sveza riječi* (*otkrivati Ameriku*) oraz *rečenica* (*U tom grmu leži zec*). W językoznawstwie polskim pierwszy podział frazeologizmów przedstawił Stanisław Skorupka, który na poziomie formalno-gramatycznym wyróżnia: *wyrażenia* (charakter nominalny), *zwroty* (struktura czasownikowa) i *frazy* (mają formę zdania). Następne klasyfikacje Andrzeja Marii Lewickiego i Piotra Müldnera-Nieckowskiego nawiązują do tej klasyfikacji, a łączy je stosowanie dwóch kryteriów analizy związków frazeologicznych: formalnego i semantycznego. Ze względów formalnych struktura związków frazeologicznych rozpatrywana jest z uwagi na stosunki gramatyczno-leksykalne komponentów, zaś analiza semantyczna wskazuje na istnienie frazeologizmów o różnym stopniu zespolenia znaczeń komponentów. Z kolei Wojciech Chlebda proponuje klasyfikację pragmatyczną, w wyniku której wyróżnia on aż

siedemnaście rodzajów frazemów. W odróżnieniu od wyżej przytoczonych poglądów, które za punkt wyjścia biorą stopień desemantyzacji komponentów związków frazeologicznych, Chlebda pod uwagę bierze stopień odtwarzalności danej jednostki w języku. W wyniku tego jego klasyfikacja obejmuje połączenia wyrazowe, których znaczenie wynika z sumy znaczeń poszczególnych ich składników (np. formuły gatunkowe, etykietalne, komunikaty). Ze względu na to, że w pracy przyjąłem definicję frazeologizmu jako połączenia wyrazów przynajmniej w minimalnym stopniu zdesemantyzowanego, w konsekwencji wyżej przytoczone kategorie nie stały się przedmiotem moich badań. Analiza związków frazeologicznych przedstawiona w niniejszej pracy opiera się na klasyfikacji Lewickiego, jednak pod uwagę wzięto, tak jak proponuje Chlebda, także terminy, przysłowia oraz skrzydlate słowa.

Rozdział drugi poświęcony jest metodologii badań. Zaprezentowane w nim zostały podstawy etnolingwistyki oraz gramatyki kognitywnej, które stanowią punkt wyjścia do przyjętej w niniejszej pracy metodologii etnolingwistyki kognitywnej w ujęciu Jerzego Bartmińskiego. Omawiam w nim wykorzystane w pracy źródła, stan badań nad opracowywanym tematem oraz zakres analizowanych frazeologizmów pod kątem ich przynależności do pola semantycznego wyrazu *śmierć*. Następnie przedstawiam historię rozwoju etnolingwistyki jako odrębnej dyscypliny językoznawstwa. Podczas gdy w językoznawstwie polskim etnolingwistyka szybko się rozwija, to w lingwistyce chorwackiej jest prawie nieobecna, o czym świadczy brak prac naukowych opartych na jej metodologii. Główną część drugiego rozdziału stanowi omówienie zagadnień związanych z etnolingwistyką kognitywną. Podstawowe dwa pojęcia, jakimi operuje ta dziedzina językoznawstwa to językowy obraz świata oraz stereotyp. Na końcu tego rozdziału zaprezentowane zostały środki stylistyczne występujące w badanych związkach frazeologicznych, czyli eufemizmy, metafora, metonimia i personifikacja.

Rozdział trzeci pracy to słownik składający się z 445 chorwackich oraz 1115 polskich haseł. Ta różnica liczbowa jest rezultatem uboższej bazy materiałowej w języku chorwackim, czyli nielicznych jeszcze chorwackich słowników frazeologicznych, notujących głównie idiomy, w przeciwieństwie do wielu świetnych słowników polskich. Przedstawione w nim związki frazeologiczne zostały sklasyfikowane na podstawie występowania w ich składzie wspólnych członów nominalnych, głównie rzeczowników (*borba na život i [na] smrt : walka [bój] na śmierć i życie*) i przymiotników (*blijed kao smrt :*

blady jak śmierć) oraz werbalnych (*umrijeti naravnom [svojom] smrću : umrzeć swoją [własną] śmiercią*). Przyczyną większej reprezentacji wyrazów nominalnych niż werbalnych jest powtarzalność określonych czasowników w badanym korpusie.

Układ słownika jest alfabetyczny: pod jednym hasłem najpierw podano wyrażenia nominalne, potem zwroty i na końcu frazy. Istnieje sporo słowników frazeologicznych, w których hasła są opracowane właśnie taką metodą (np. słowniki S. Skorupki, M. Bańki czy P. Müldnera-Nieckowskiego). Słownik opracowany jest metodą porównawczą – ekwiwalenty frazeologiczne podano pod tym samym hasłem. Obok chorwackich i polskich frazeologizmów podano także objaśnienie ich znaczenia, z wyjątkiem przykładów, kiedy było ono jasne.

Ostatni rozdział zawiera analizę zebranego materiału – związki frazeologiczne rozpatrywane są ze względu na ich strukturę gramatyczną. Punktem wyjścia analizy gramatycznej jest pokazanie struktur, które występują w obu językach (np. połączenia przymiotnika i rzeczownika: *crna smrt : czarna śmierć*), a także połączeń wyrazowych występujących tylko w jednym języku (np. rzeczownika i przymiotnika w polszczyźnie: *sen nieprzespany*). Analiza gramatyczna wskazuje na różne formy wariantywności frazeologicznej (zmiana szyku wyrazów: *časna smrt : chwalebna śmierć/ śmierć chwalebna*; dodawanie członów: *leći u [crnu] zemlju*), która jest bardzo ważnym czynnikiem w ustaleniu stopnia ekwiwalencji pomiędzy chorwackimi a polskimi frazeologizmami. Znaczna ich część to zupełne ekwiwalenty mające ten sam obraz wewnętrzny oraz strukturę gramatyczną (*boriti se sa smrću : walczyć ze śmiercią*). Zebrany materiał językowy zawiera także połączenia wyrazowe, których znaczenie różni się w minimalnym stopniu. Różnica ta wynika z użycia w chorwackim lub polskim związku frazeologicznym jednego dodatkowego lub odmiennego wyrazu (*leći u [crnu] zemlju : leżeć w ziemi; povećati broj anđela : powiększyć/ powiększać grono aniołków gwar. warsz.*). Trzecią grupę tworzą związki frazeologiczne zawierające w swym składzie więcej niż jeden dodatkowy lub odmienny wyraz, jednak ich obraz wewnętrzny wskazuje na podobną motywację (*primila koga zemlja podn. : ziemi dać ciało*). Bardzo mała liczba frazeologizmów to synonimy znaczeniowe posiadające odmienne obrazy wewnętrzne (*Bogatstvo ne odgoni smrt : Oszczędzał – umarł, nie oszczędzał – też umarł*). Przeprowadzone badanie ujawnia fakt, iż największa liczba związków frazeologicznych nie ma ekwiwalentu w drugim języku (*Mrtva glava ne govori; spocząć w trumnie*).

Analiza semantyczna związków frazeologicznych ukierunkowana jest na odnajdywanie wspólnych aspektów występujących w językowym obrazie śmierci u Chorwatów i Polaków, a także na ustalenie różnic w postrzeganiu tego pojęcia u tych dwóch narodów.

Związki frazeologiczne przedstawiono jako osiem obrazów śmierci. Są to – sprawcy śmierci, oznaki śmierci, rodzaje śmierci, cechy śmierci, emocje związane ze śmiercią, wartościowanie życia i śmierci, postrzeganie śmierci, obrzędy pogrzebowe oraz związki frazeologiczne o niejasnej motywacji semantycznej.

Motywacja związków frazeologicznych zaliczonych do pierwszej grupy polega na obrazie śmierci, do której dochodzi w wyniku działania, na które człowiek nie ma wpływu. Na pierwszym miejscu należy wymienić frazeologizmy obrazujące śmierć jako wolę Boga lub innej istoty nadprzyrodzonej, która w jego imieniu zabiera człowiekowi życie (*Bog [je] uzeo/ pozvao/ primio koga [k sebi]; Bog e k sebe pozval koga* gwar. : *Bóg powołał kogoś do Siebie podn.*). Taka koncepcja śmierci jest konsekwencją poglądu, że człowiek, tak jak wszystkie istoty oraz cały świat materialny jest własnością Boga (*biti bogin; Žywi należą do živych, umarli należą do Boga*). Spora część chorwackich i polskich frazeologizmów motywowana jest obrazem personifikowanej śmierci. Spośród nich można wyróżnić dwie kategorie określeń, z których do pierwszej należą frazeologizmy przedstawiające śmierć jako osobę (*gledati/ pogledati smrti u lice : patrzeć/ spoglądać śmierci w twarz*), zaś drugą tworzą związki frazeologiczne, które w opisie śmierci używają wyrazów określających części ciał zwierząt (*szpony śmierci*). Pewien zasób frazeologizmów określa okoliczności i rodzaje śmierci zadanej przez innego człowieka, a największa ich liczba dotyczy sposobów wykonywania kary śmierci (*śmierć na krzyżu chrześc.*).

Motywacja sporego zasobu frazeologizmów związana jest z widocznymi oznakami śmierci, tj. z jej zewnętrznymi objawami. Mogą one dotyczyć stanu przedśmiertnego (*lebdi komu smrt na usnama : ma śmierć między zębami*), wskazywać na zmiany fizyczne, do jakich zachodzi w chwili umierania oraz po samej śmierci (*martvo/ mortvo voda* gwar. : *śmiertelny pot/ pot śmiertelny; ispustiti/ pustiti [posljednji] dah : puścić/ wyzionąć/ wypuścić ostatni dech podn.*).

Ze względu na rodzaje śmierci, materiał językowy zebrany w niniejszej pracy wskazuje na wyraźną dystynkcję pomiędzy umieraniem w sposób naturalny a nienaturalny. W odróżnieniu od zgonu naturalnego (*prirodna smrt : śmierć naturalna*),

nasilna smrt med. praw. : *gwałtowna śmierć/ śmierć gwałtowna* spowodowana jest jakimś czynnikiem zewnętrznym, np. chemicznym, termicznym, mechanicznym itp. i zalicza się do kanonu tzw. niedobrej śmierci.

Spośród cech śmierci związki frazeologiczne informują o tym, że: czas śmierci nie jest znany (*Smrt ne poručuje nikomu, kada će doći : Śmierć czasu nie opowiada*), każdy człowiek musi umrzeć (*Smrt nigdar ne stane : Wszystko minie, a śmierć nie minie*), po śmierci nie ma powrotu do życia (*Mrtvi se ne vraćaju bibl. : Umarli nie wracają bibl.*) i w końcu, że umiera się raz (*Jedan put je umrijeti : Raz tylko człowiek umiera*).

Ze względu na emocje, jakie śmierć wywołuje, zebrane związki frazeologiczne wskazują na strach i smutek. Informują one, że każdy człowiek odczuwa strach przed śmiercią (*Komuž ne strach pomysleć, že umierać treba?*), ale także świadczą o negatywnym nastawieniu do tego zjawiska (*Kto się śmierci boi, o sławę nie stoi*). Z powodu nadchodzącej śmierci w smutek popada umierający, a także jego bliscy (*Komu śmierć straszna prawie w oczach stoi, nie ucieszy go nic, nie uspokoi*).

Chorwackie i polskie frazeologizmy pokazują różne sposoby wartościowania życia i śmierci – z jednej strony mamy obraz śmierci, która w porównaniu z życiem stanowi coś złego (*Bolja je i rana nego mrtva glava; Lepiej krzypać niż umrzeć gwar.*), z drugiej zaś występuje przekonanie, iż w niektórych przypadkach (haniebne życie, skrajna nędza) lepiej jest umrzeć niż żyć (*Bolje je poštena smrt, nego sramotan život : Lepsza śmierć w chwale, niż życie w niestawie; Bolje je umrijeti nego prositi bibl. : Lepiej jest umrzeć niżli/ niż żebrać bibl.*).

Na ścisły związek z religią wskazują związki frazeologiczne prezentujące różne sposoby postrzegania śmierci: jako podróży, snu, rozłączenia duszy od ciała, zgaśnięcia świecy życia oraz mroku. Ze względu na ilość, w obu językach wyróżniają się frazeologizmy powstałe na podstawie metafory podróży do innego świata (*otići na onaj svijet : odejść/ pojechać na tamten świat podn.*). Różnice pomiędzy chorwackimi a polskimi frazeologizmami spowodowane są użyciem w nich odmiennych nazw osób reprezentujących cel tej podróży (*iść/ pójść/ jechać/ pojechać do Abrahama/ Abrahamka na piwo pot.; otić sveton Luki gwar.*). Związki frazeologiczne motywowane obrazem śmierci jako snu mają charakter podniosły: *zaspati/ spavati/ snivati vječnim/ posljednjim snom; spavati/ snivati vječni san/ sanak podn. euf. : zasnąć/ książk. spać/ usnąć/ snem wiecznym/ wiekuistym/ wieczystym podn.* Wskazują one na podobieństwo pomiędzy osobą śpiącą a zmarłym. Podłoże religijne cechuje także związki frazeologiczne przedstawiające śmierć

jako rozłączenie duszy i ciała (*rastati se s dušom* : czyjaś dusza rozstała się z ciałem), gaśnięcie świecy życia (*ugasiti se kao svijeća; utrniti se ka svića* gwar. : zgasnąć jak świeca) oraz ciemność (*zašlo je sunce* komu; *pogrążyć się w mrokach śmierci* podn.).

Przedostatnią, omówioną w niniejszej pracy grupę semantyczną tworzą związki frazeologiczne przedstawiające śmierć w świetle obrzędów pogrzebowych. Wskazują one na podobieństwo pomiędzy chorwacką a polską praktyką pogrzebową, której dwa główne elementy stanowią obrzędy poprzedzające pogrzeb, a mianowicie przygotowywanie ciała zmarłego do pochówku (*roba o smrti; roba za smrt* gwar.; *roba za umriti* gwar.; *odzienie umartych; śmiertelna szata*) oraz sam ceremoniał pogrzebowy.

Na końcu zaprezentowano nieliczne związki frazeologiczne, których ze względu na semantykę nie zdołałam zaklasyfikować do żadnej z w/w. grup. Ich motywacja nie jest przejrzysta i z tego powodu obraz wewnętrzny trudno powiązać z ich znaczeniem (*mrtva kopriva* bot. : *pokrzywa martwa* bot.; *mrtvi valovi*; *mrtva moreta* gwar. : *martwa fala*).

W zakończeniu podsumowuję wyniki badań nad omawianą grupą frazeologizmów, ukazując także w jakim stopniu związki frazeologiczne związane z pojęciem śmierci w języku chorwackim i polskim są podobne, a w jakim się różnią. Pomimo wspomnianej już różnicy w ilości materiału chorwackiego i polskiego, spora część (215) frazeologizmów to synonimy. Ze względu na pochodzenie, można wyróżnić związki frazeologiczne o zakresie międzynarodowym, które przełożono z łaciny. Świadczą one o wspólnych korzeniach kulturowych Chorwatów i Polaków, przynależnych do kręgu zachodniej, chrześcijańskiej Europy.

Z drugiej strony, różnice pomiędzy chorwackimi a polskimi frazeologizmami związane są z większą ilością przykładów gwarowych w języku chorwackim, niż w polskim. Natomiast w języku polskim, w przeciwieństwie do chorwackiego, odnotowujemy dużo frazeologizmów z języka potocznego i środowiskowego (*iść do piachu; pójść w piórnik; rzucić palenie*).

Obrazy wewnętrzne zebranego materiału wskazują na różne stopnie podobieństwa. Najliczniejsze są pełne ekwiwalenty o tym samym składzie i znaczeniu: *smrtna tišina* : *śmiertelna cisza*.

Ze względu na strukturę największe podobieństwo pomiędzy chorwackimi a polskimi frazeologizmami występuje w przypadku wyrażen nominalnych, a dokładniej połączeń dwóch rzeczowników (*anđeo smrti* : *anioł śmierci*) oraz przymiotnika i

rzeczownika (*crna smrt* : *czarna śmierć*). Natomiast połączenia rzeczownika i przymiotnika są typowe dla języka polskiego (*śmierć głodowa* / daw. *głodna*), a w chorwackim występują rzadko (*krilo Abrahamovo; svijet mrtoih*).

Obok przykładów pełnej ekwiwalencji w zebranych materiale występują także związki frazeologiczne o bardzo podobnym obrazie wewnętrznym, a różniącym się jedynie dodatkowym lub innym komponentem (*Smrt ne gleda nikome u brke* : *Śmierć nie patrzy w zęby*).

Słownik zawiera także przykłady niemające ekwiwalentu w drugim języku, które występują we wszystkich rodzajach frazeologizmów, czyli fraz, zwrotów, wyrażen nominalnych oraz wyrażen określających. Są to najczęściej frazy, dokładniej przysłowia lub skrzydlate słowa, których w słownikach języka chorwackiego odnotowano znacznie mniej niż w polskim.

Bogata i różnorodna frazeologia śmierci w obu badanych językach dowodzi, że kwestie eschatologiczne odgrywają kluczową rolę w życiu człowieka i tworzonym przez niego językowym obrazie świata.

Kraków, 2 października 2019 r.